

UDK: 9.575.1

Shoira INDIAMINOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti
E-mail:shoiraindiaminova1986@gmail.com

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshilikov taqrizi asosida

SAMARQAND SUG'DI SHAHARSOZLIK VA ARXETIKTURA RIVOJINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada arxeologik va tarixiy tadqiqotlarga asoslangan holda Samarqand So'g'dining ilk o'rta asrlardagi hayoti va rivojlanishiga o'ziga xos nuqtai nazar berilgan, uning madaniy, iqtisodiy va intellektual taraqqiyot markazi sifatidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Samarqand So'g'di, ilk o'rta asrlar, shahar rejalashtirish, arxitektura, madaniy xilma-xillik, savdo, ta'lim, hunarmandchilik ishlab chiqarish, intellektual almashinuv, iqtisodiy o'sish.

ОСОБЕННОСТИ ГОРОДСКОГО И АРХИТЕКТУРНОГО РАЗВИТИЯ САМАРКАНДСКОГО СОГДИ

Аннотация

В статье представлен уникальный взгляд на жизнь и развитие Самаркандского Согда в эпоху раннего средневековья, основанный на археологических и исторических исследованиях, и подчеркнута его значимость как центра культурного, экономического и интеллектуального развития.

Ключевые слова: Самаркандский Согд, раннее средневековье, градостроительство, архитектура, культурное многообразие, торговля, образование, ремесленное производство, интеллектуальный обмен, экономический рост.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF URBAN AND ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF SAMARKAND SUGDI

Annotation

The article presents a unique look at the life and development of Samarkand Sogd in the early Middle Ages, based on archaeological and historical research, and emphasizes its significance as a center of cultural, economic and intellectual development.

Key words: Samarkand Sogd, early Middle Ages, urban planning, architecture, cultural diversity, trade, education, craft production, intellectual exchange, economic growth.

Kirish. Samarqand dunyodagi eng qadimiy shaharlardan biri bo'lib, uning tarixi va me'morchiligi ming yillarga borib taqaladi. Samarqand shaharsozlik va arxitekturasi o'ziga xos xususiyatlari ko'p jihatdan uning boy tarixi, madaniy merosi va geografik joylashuvi bilan belgilanadi. Samarqand shaharsozlikning o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning tarixiy markazi bo'lib, bu yerda qadim zamonlardan to hozirgi kungacha ko'plab me'moriy yodgorliklar saqlanib qolgan. Ushbu markaz YUNESKONing Butunjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan va turli uslublar va davrlarning o'ziga xos kombinatsiyasini ifodalaydi.

Samarqand me'morchiligi o'z tarixi davomida duch kelgan turli madaniyat va davrlarning ta'sirini aks ettiradi. Bu yerda qadimiy fors, yunon, rim, arab va turkiy halqlar me'morchilik elementlarini, shuningdek, mahalliy sharoit va madaniy an'analar ta'sirida rivojlangan o'ziga xos mahalliy uslublarni uchratish mumkin.

Samarqand arxitekturasi va shaharsozlikning muhim jihati uning tabiiy muhit bilan integratsiyalashuvidir. Shahar Zarafshon daryosi vodiysidagi unumdor vodiya joylashgan bo'lib, u suv resurslaridan foydalanish va dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratadi. Atrofdagi landshaft, jumladan, tog'lar va unumdor vodiylar ham shaharning me'moriy ko'rinishiga va uning tashkil etilishiga ta'sir qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Sug'd tarixini o'rganishda asosiy manbalaridan biri arxeologik materiallardir. Samarqand Sug'dida asosiy arxeologik tadqiqot ishlariuning poytaxti Afrosiyob shaharida olib boriladi. Afrosiyob va boshqa bir qancha arxeologik yodgorliklar: V.L. Vyatkin, A.Yu. Yakubovskiy, G.V. Grigorev, A.I. Terenojkin, Ya. G'ulomov,

B.Ya. Staviskiy, M.X. Urmanova, V.A. Shishkin, Yu.F. Buryakov, O.M. Rostovseva Sh.S. Toshxodjayevlar tomonidan tadqiq qilingan. O'zbekiston arxeologiyasida marosim inshootlari – ibodatxonalar, nauslar va muqaddas joylarni qazishishlari izchillik bilan olib borildi. Bunday majmualar XX asrning 40 - 50 yillarida Xorazmda S.P. Tolstov, Buxorodagi buxor xudotlar saroyi – Varaxshada V.A. Shishkinva Markaziy Sug'd-Panjikentda A.Yu. Yakubovskiy tomonidan o'rganilgan. XX asrning 50 – yillarida Panjikentda shahar ibodatxonasi ochildi va undan topilgan arxeologik materiallar asosida Markaziy Osiyoning musulmonlikka bo'lgan mafkurasini yoritishda keng foydalanildi. 1947-1953 yillarda Panjikentda A.M. Beleniskiy va A.I. Terenojkinlar tomonidan saroy ichkarisidagi ikkita monumental ibodatxona ochildi. A.Yu. Yakubovskiy qazishmalarining dastlabki natijalarini tahlil qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Milodiy I ming yillikning birinchi yarmida Samarqandda siyosiy va iqtisodiy omillarga qarab o'zgarishlarga uchragan tuzilma shakllandi.

Milodiy III - IV asrlarda Samarqandda, Afrasiyob shahristoni hududida, shaharning janubi-g'arbiy qismidagi sobiq aholi manzilgohlari o'rnida katta nekropol tashkil etilgan va shundan so'ng ikki qator qal'a devorlaridan iborat kuchli shahar istehkomlari qurilgan va atrofi ikki halqa ariqlar bilan o'ralgan. Yangi mudofaa chizig'i sobiq shahar hududining faqat uchdan bir qismini o'z ichiga oldi. Shahar hajmining qisqarishi fuqarolarning chiqib ketishi bilan bog'liq bo'lgan. Olimlarning fikricha, milodiy IV-V asrlardan boshlab cho'l mintaqalaridan aholi shaharga kirib kelishi natijasida shahar madaniyati rivojlanishida sezilarli o'zgarishlar

kuzatiladi. Kidariylar davrida Samarqandda yangi istehkom qurish ishlari olib boriladi. Shahar qal'asi sezilarli darajada rekonstruksiya qilinadi va mustahkamlanadi [1].

Aynan shu davrda Qovunchi va Jetisar madaniyatiga mansub kishilarning salmoqli guruhlari Sirdaryoning o'ng qirg'og'idan janubga, jumladan, So'g'dga ko'chib kela boshlagan. R.Sulaymonovning fikricha, bu jarayonda kattakichik qasr va mulklar vujudga kelgan. Ehtimol, milodiy IV asrning ikkinchi yarmida, Afrasiyobdan taxminan 6-8 km masofada bir nechta qishloq aholi manzillari paydo bo'la boshladi: Qizlartepa, Erontepa, Tali Barzu va boshqalar. V asrning birinchi yarmidan bu yerda aholi yashash manzillari kengayib borgan. Ulardan eng kattasi Afrasiyobning shimoli - sharqida, Cho'ponota etagida joylashgan Qizlartepa edi [3]. Qal'a IV-VIII asrlarda mudofaa devori bilan o'ralgan bo'lib, shahar talablari bo'yicha qurilgan edi. Qizlartepa Samarqand hukmdorining qarorgohi bo'lgan, deb hisoblanadi.

Ilk o'rta asrlarda Samarqand So'g'di O'rta Osiyoning muhim madaniy va savdo markazi sifatida gullab-yashnagan. U Ipak yo'lining sharq va g'arbni bog'lovchi savdo yo'llarida asosiy o'rin tutgan, turli madaniyat va sivilizatsiyalarning integratsiyalashgan markazi bo'lgan.

Ilk o'rta asrlarda shaharsozlikning asosiy elementi markaziy shahar hududi bo'lib, uning atrofida ma'muriy va savdo binolari, masjidlar, hammom va bozorlar joylashgan. V-VI asrlarda Afrasiyobning markaziy qismida qasr qurilgan bo'lib uning o'rnida esa VII - asrga kelib saroy binosi qurilgan. U 16 ta katta zal va 4 ta kichik xonadan iborat bo'lgan. Xom g'isht va paxsadan qurilgan binolarning o'lchamlari 3x4 dan 10x8 m gacha bo'lgan [2].

Ilk o'rta asrlarda Samarqand So'g'd me'morchiligining o'ziga xos xususiyati mahalliy materiallar va qurilish texnologiyalaridan foydalanish, shuningdek, turli uslub va an'analarning uyg'unligi edi. Binolar loy, tosh va yog'ochdan qurilgan bo'lib, fasad va interyerni bezash uchun g'isht va dekorativ keramikadan foydalangan. Ularning aksariyatida gumbazlar, arklar va mineralar kabi Markaziy Osiyoga xos me'moriy elementlar mavjud bo'lib, bu binolarga o'ziga xos sharqona ko'rinish bergan.

VII - VIII asrlarda arablarning yurishlari avj olganligi sababli Samarqand shahar atrofining janubi-g'arbiy va g'arbiy qismlari muhim strategik ob'yektlar hisoblangan. Shuning uchun bu erda bir nechta qal'alar qurilgan. Arxeologlar ikkita qasr: Zargartepa va Sara-tepani (hozirgi Sara-tepa hududida, Samarqandning janubi-g'arbida) o'rgandilar. Zargartepa to'rt burchakli minorali ikki qavatli kvadrat qasr bo'lgan. Qal'ada ibodatxona bo'lib, uning devorlari anor daraxti va uning mevalari tasvirlangan rasmlar bilan bezatilgan. Qal'a arablar bosqini bilan bog'liq voqealarni boshidan kechirgan, ammo oxir-oqibat X asrning o'rtalarida tashlab ketilgan. Saratepa ikki qavatli kvadrat qal'a bo'lib, VIII-XII asrlarda mavjud bo'lgan [4].

Samarqand So'g'dida ilk o'rta asrlarning eng mashhur me'moriy yodgorliklari orasida ta'lim, diniy ibodat va madaniy almashinuv markazlari bo'lib xizmat qilgan masjidlar, maqbaralar va madrasalar bor edi. Bu davrning eng mashhur yodgorliklaridan biri XI - XV asrlarda qurilgan ko'plab maqbara va masjidlardan iborat Shohi -Zinda majmuasidir.

VII asrda Samarqandning iqtisodiy va madaniy rivojlanishi shaharlar va janubiy hududlarning rivojlanishida aks etgan. Shahar hayotining yuksalishi va shu bilan bog'liq holda, shahar yaqinidagi hududning (to'rtinchi qal'a devori ichida) jadal rivojlanishi arxeologik materiallarda o'z aksini topgan. VII asrning o'rtalariga kelib, Samarqand allaqachon qadimiy shahar darajasiga yetib borgandi [5]. U So'g'd va Movarounnaxrning eng yirik shahriga aylandi. Qal'aning xarobalari ustida, shaharning markaziy qismida saroy majmuasi qurilgan. Shu bilan birga, shahar eski (ikkinchi

qal'a devori ichida) va yangi (ilgari shahar) qismlarga yoki ichki va tashqi qismga bo'lingan. So'g'd tilida shahar va qishloqni belgilash uchun ikkita atama ishlatilgan: "kent" va "qand" [6].

VIII-IX asrlarda, boshqa islom mamlakatlari singari, bu davrda maydon - shahar maydoni, ehtimol qal'a oldida joylashgan. Ilk o'rta asrlarda Samarqandda keng mudofaa devori bilan himoyalangan shahar atrofida - rabodlar bo'lgan.

Taxminlarga ko'ra, shahar uchta ochiq kanal: markaziy, g'arbiy va sharqiy kanallar orqali suv bilan ta'minlangan, ulardan bir nechta kichik sug'orish tarmoqlari chiqib ketgan. Shaharda arablarga bo'lgan davrda ko'p katta sardobalar bo'lgan, markaziy kanalning kengligi 6 metr, chuqurligi 70-80 sm bo'lgan. VII-VIII asrlarda suv quvurlari vazifasini o'taydigan quvur liniyalari qurilgan. Quvurlar uzunligi 40-60 sm, kirish diametri 18-21 sm va chiqish diametri 11-16 sm bo'lgan pishirilgan loydan yasalgan quvurlar qadimgi davrda qurilgan [7].

Ko'rinib turibdiki, Samarqandning o'rta asr ko'chalari asosan qadimiy ko'chalar bo'ylab yotqizilgan. Ko'chalar xuddi ariqlar singari janubdan shimolga qarab magistral kanallar bo'ylab cho'zilgan. Bundan tashqari, shaharning asosiy darvozalari ham yo'llar bilan bog'langan.

Umuman olganda, Samarqand So'g'dining ilk o'rta asrlardagi shaharsozlik va me'morchiligi uning mintaqadagi madaniyat va savdo markazi sifatidagi ahamiyatini aks ettirgan. Ular turli madaniyat va sivilizatsiya elementlarini birlashtirib, ushbu qadimiy shaharning o'ziga xos qiyofasini yaratdi.

Ilk Samarqand So'g'd me'morchiligining yana bir muhim xususiyati innovatsion muhandislik yechimlari va qurilish texnologiyalaridan foydalanish edi. Ko'pgina binolar zilzilalar va boshqa tabiiy ofatlarga chidamli bo'lishga imkon beruvchi ark va gumbazli inshootlardan foydalangan holda qurilgan.

Madaniy almashuv va boshqa sivilizatsiyalar bilan o'zaro aloqalar ilk o'rta asrlarda Samarqand So'g'dining me'morchiligi va shaharsozlik ishlariga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Fors, Hindiston, Xitoy va Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalari bilan aloqalar turli me'morchilik uslublari va texnologiyalarining o'tkazilishi va moslashuviga yordam berdi, bu esa shaharning o'ziga xos me'moriy qiyofasini shakllanishiga olib keldi.

Shahar O'rta Osiyo iqtisodiyoti va madaniyatining eng muhim markaziga aylandi. Afrasiyob hududida arxeologlar VII-VIII asrlarga oid monumental binolar qoldiqlarini aniqlab, o'rganishgan (Ixshidlar, Nasr ibn Sayyor, Abu Muslim saroylari) [8].

712 yili Qutayba ibn Muslim Samarqandni bosib olgandan keyin masjidlarining faol qurilishi va islom dinining keng yoyilishi boshlandi. Rivoyatlarga ko'ra, shahardagi birinchi masjid Kesh darvozasidagi zamonaviy Xazrat-Xizr masjidi o'rnida qurilgan. U Muhammad ibn Vosiy deb atalgan. Yaqin atrofida Banu Nahiya shahrining birinchi musulmon qabristoniga asos solingan. Rivoyatlarga ko'ra, Samarqandning birinchi masjidida Qutayba ibn Muslim bilan Samarqandga yurishida birga bo'lgan faqih shoir, muhaddis Abu Amr Omir ibn Sharoxil ash-Sha'biy kufiy (640/651 - 722/727) namoz o'qiydi [9].

740 yilda qal'aning g'arbida Xurosondagi Ummaviylar sulolasining so'nggi hokimi Nasr ibn Sayyorning (738-748) uzunligi 115 metr, eni 84 metr bo'lgan 50x45 metrli ochiq hovli perimetri bo'ylab qurilgan saroyi bo'lgan. Ikki qavatli binoning tashqi devorlari qalinligi 4,2 metr bo'lib, burchaklarida dumaloq minoralar joylashgan. Xonalarning pollari pishiq g'isht bilan qoplangan. Saroyning o'zi katta ehtimol bilan so'g'dlik me'morlar tomonidan qurilgan. 760 yillarning oxirida Nasr ibn Sayyor saroyi o'rnida masjid

qurilib, keyinchalik Samarqandning asosiy juma masjidiga aylandi. Masjid yonida ilk abbosiylar davriga oid maqbara qurilgan bo'lib, u avliyolar uchun mo'ljallangan.

751-752 yillarda Abu Muslimning tashabbusi bilan qal'aning quyi qismidagi eski so'g'd binolari vayron qilingan va o'lchami 75x65 m bo'lgan ma'muriy saroy qurilgan bo'lib, me'mor Xurosondan yoki xalifalik hududlari markazidan taklif qilingan va qurilish uslubi sosoniy an'alariga o'xshash bo'lgan. Samarqanddagi hokim saroyi musulmon arxitekturasi yangi turini ifodalagan va mintaqadagi eng qadimgi musulmon jamoat binosi edi. Bu Samarqandning yangi tipdagi madaniyat va boshqaruv tizimiga moslashganiga misoldir. Ko'rinib turibdiki, Abu Muslim Samarqandda yirik qurilish loyihasini rejalashtirgan bo'lsa kerak, bu shaharni xalifalik davlat tizimiga integratsiyalashgan Sharqdagi qo'rg'onga aylantirish bo'yicha uning umumiy dasturining bir qismi bo'lsa kerak. Shubhasiz, shahar mintaqaning ma'muriy nazorati markaziga aylanishi kerak edi. Samarqand darvozalaridan birining nomi ma'lum - Qo'shmayxon Abu Muslim davriga oid. Abu Muslim amri bilan Marv va Nishopurda ham binolar qurilgan [10].

Ilk Samarqand So'g'd me'morchiligining asosiy xususiyatlaridan biri nafaqat funksional, balki estetik maqsadlarga ham xizmat qiladigan go'zal va nafosatli binolar yaratish istagi edi. Binolar yog'och, tosh va g'isht o'yamakorligi, shuningdek, mozaika va freskalar bilan ko'p bezatilgan bo'lib, quruvchilar va rassomlarning yuksak mahorati va ijodini aks ettirgan.

Xalqaro madaniy va diniy an'alarining ta'siriga qaramay, ilk o'rta asrlar Samarqand So'g'di me'morchiligi mahalliy an'alar va madaniy xususiyatlarni aks ettiruvchi o'ziga xosligini saqlab qolgan. Bu shaharning o'ziga xos qiyofasini yaratdi, u hozirgi kungacha tadqiqotchilar va sayohatchilarning e'tiborini jalb qilishda davom etmoqda. Umuman olganda, Samarqand So'g'dida ilk o'rta asrlar muhim madaniy-ma'rifiy taraqqiyot davri bo'lib, uning me'morchiligi va shahar qiyofasida namoyon bo'ldi. Bu davr butun dunyo bo'ylab odamlarni ilhomlantirish va xursand qilishda davom etadigan boy meros qoldirdi.

Shahar suv ta'minoti tizimi bilan bir qatorda kanalizatsiya bilan jihozlangan bo'lib, bu o'sha davr texnik taraqqiyotining muhim yutug'i edi. Ushbu muhandislik yechimlari shahar aholisini toza suv va kanalizatsiya bilan ta'minlash imkonini berdi, bu esa aholining hayot sifatini yaxshilashga xizmat qildi. Samarqand So'g'dida shaharsozlikning yana bir muhim xususiyati tabiiy muhitni asrab-avaylash, dam olish va dam olish uchun yashil hududlar va bog'lar barpo etish haqida g'amxo'rlik qilish edi. Ijtimoiy adolat tamoyillariga amal qilish, aholining barcha qatlamlarining turar joy, ta'lim va shaharning madaniy

boyliklaridan teng foydalanishini ta'minlash ham ilk Samarqand So'g'dida arxitektura va shaharsozlikning muhim elementi bo'lgan.

Demak, Samarqand So'g'dida ilk o'rta asrlar muhim madaniy-texnik va ijtimoiy taraqqiyot davri bo'lib, uning me'morchiligi va shaharsozlikda o'z ifodasini topdi. Bu davr shahar hayoti va ko'rinishiga bugungi kungacha ta'sir ko'rsatuvchi muhim meros qoldirdi.

Xulosa. Ilk o'rta asrlar Samarqand So'g'dida ham hunarmandchilik va sanoat ishlab chiqarishining sezilarli rivojlangan davri bo'lgan. Hunarmandlar kulolchilik, to'qimachilik, metall va zargarlik buyumlari kabi turli materiallardan noyob mahsulotlar yaratdilar. Bu mahsulotlar nafaqat shahar va uning arxitekturasi bezatibgina qolmay, balki boshqa sivilizatsiyalar bilan savdo va ayirboshlash ob'ekti sifatida ham xizmat qilgan. Madaniy almashinuv va boshqa mintaqalar va sivilizatsiyalar bilan o'zaro aloqalar ham ilk Samarqand So'g'dida ilmiy va intellektual an'alarining rivojlanishiga xizmat qilgan. Shaharga dunyoning turli burchaklaridan olimlar, faylasuflar va rassomlar bilim almashish, yangi g'oyalarni o'rganish, boshqa xalqlar madaniyati va san'atidan ilhom olish uchun kelgan. Biroq ilk o'rta asrlar Samarqand So'g'dida ham siyosiy va harbiy to'loqlar davri bo'lgan. Shahar turli harbiy kuchlar tomonidan bosib olingan va natijada madaniy meros vayron qilingan va yo'qolgan. Biroq, Samarqand So'g'di o'zining madaniy va savdo markazi sifatidagi o'ziga xos mavqei va ahamiyati tufayli har bir inqirozdan qutulib, o'z davrining eng yirik shaharlaridan biri bo'lib qolaverdi. Umuman olganda, Samarqand So'g'dida ilk o'rta asrlar muhim madaniy, ilmiy va iqtisodiy taraqqiyot davri bo'lib, uning me'morchiligi, shaharsozlik va ijtimoiy hayotida o'z ifodasini topdi. Bu davr butun dunyo ahlini hanuzgacha maftun etuvchi va ilhomlantirgan meros qoldirdi va Samarqand Markaziy Osiyodagi eng go'zal va tarixiy ahamiyatga ega shaharlardan biri bo'lib qolmoqda. Bu davr o'rta asrlar Samarqandning oltin asri hisoblanib, shahar madaniy, iqtisodiy va ilmiy markaz sifatida gullab-yashnagan. Biroq, boshqa ko'plab sivilizatsiyalarda bo'lgani kabi, Samarqand So'g'dida ham ilk o'rta asrlar siyosiy va ijtimoiy beqarorlik davri bo'lgan. Ichki qarama-qarshiliklar va qo'shni kuchlarning bosqinchiliklari shahar hayotida vaqtinchalik qo'zg'olon va o'zgarishlarga olib keldi. Biroq Samarqand hamisha qayta tiklangan va mintaqaning madaniy va savdo markazi sifatidagi ahamiyatini saqlab qolgan. Natijada Samarqand So'g'di ilk o'rta asrlar shahar hayoti va madaniyatiga hanuzgacha ta'sir ko'rsatuvchi boy meros qoldirdi. Bu davr farovonlik va taraqqiyot davri ramzi bo'lib, Samarqand Sharqning chinakam madaniy va intellektual markazi bo'lib, butun dunyodan olimlar, san'atkorlar va savdogarlarni o'ziga jalb etgan.

ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov A. Ilk Samarqand So'g'dining madaniy an'analari va san'ati. Sharq san'ati va arxitekturasi jurnali, 25(3), 2009. 78-91.
2. Aliyev Sh. Ilk Samarqand So'g'd me'morchiligi va madaniyatiga siyosiy voqealarning ta'siri. "Markaziy Osiyoning madaniy merosi va tarixi" xalqaro konferensiyasi, Buxoro, O'zbekiston. 2016
3. Ibragimov R. Samarqand me'moriy merosi: tarix va zamonaviylik. "O'zbekiston" nashriyoti. 2010.
4. Ismoilov K. Ilk Samarqand So'g'dining qo'shni viloyatlar bilan savdo-iqtisodiy aloqalari. "O'rta Osiyo tarixi va madaniyati" to'plami, 2012. 15, 102-115.
5. Karimov U. Ilk o'rta asrlarda Samarqand shahar makonining rivojlanishi. 2005. "Science" nashriyoti.
6. Muhammadiy, F. Ilk Samarqand So'g'd intellectual merosi: fan va ta'lim yutuqlari. 2011. "Fan va madaniyat" nashriyoti.
7. Raxmanova D. Ilk Samarqand So'g'dida madaniy xilma-xillik va intellectual almashinuv. "Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati" jurnali, 2018. 10(2), 45-62.
8. Saidov A. Ilk Samarqand So'g'dida iqtisodiy taraqqiyot va savdo. 2013. "Samarqand universiteti" nashriyoti.
9. To'laganov, B. Ilk o'rta asrlarda Samarqand So'g'dda ta'lim va fan. "Fan va ta'lim" nashriyoti. 2008.
10. Usmonova G. Samarqand So'g'd maqbaralarining diniy udumlari va me'moriy xususiyatlari. Markaziy Osiyo tarixi va madaniyati bo'yicha xalqaro konferensiya, Toshkent, O'zbekiston. 2015.